

रामायणस्य उत्तरकाण्डे स्त्रीवाद-विमर्शः सीतायाः बहुविमीय-प्रतिरोधस्य पुनर्व्याख्या

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविद्यालयः जयपुरम्।

अस्मिन् शोधपत्रे रामायणस्य उत्तरकाण्डे प्रतिपादितस्य सीताचरित्रस्य स्त्रीवाददृष्ट्या पुनर्विमर्शः क्रियते। परम्परागतव्याख्यानपरम्परायां सीता प्रायः पतिव्रताधर्मस्य, आज्ञापालनस्य, त्यागस्य च प्रतीकरूपेण निरूपिता। किन्तु उत्तरकाण्डे तस्याः चरित्रे बहुविमीयः प्रतिरोधभावः, स्वायत्तनैतिकनिर्णयः, तथा मौन-आत्मसम्मानाधारित-आत्मप्रतिष्ठा च सुस्पष्टतया दृश्यते। अस्य अध्ययनस्य प्रयोजनं सीतायाः जीवनप्रसङ्गानां स्त्रीवाददृष्ट्या पुनर्व्याख्या कृत्वा तस्याः व्यक्तित्वस्य स्वाधीनता, आत्मगौरवम्, सामाजिकनैतिकसंरचनानां प्रति मौनविरोधः च प्रकाशयितुम् अस्ति। अत्र स्त्रीवादः न केवलं सामाजिक-आन्दोलनरूपेण, अपि तु दार्शनिक-नैतिकविमर्शरूपेण स्वीक्रियते। अध्ययनपरिणामेन प्रतिपद्यते यत् उत्तरकाण्डे सीता केवलं पीडिता न, अपि तु आत्मनिर्णयशक्तियुक्ता, नैतिकस्वायत्ततासम्पन्ना, तथा अन्ततः भूमिप्रवेशेन पितृसत्तात्मकसंरचनायाः विरुद्धं गूढप्रतिरोधं दर्शयन्ती नायिका अस्ति।

रामायणं भारतीयमहाकाव्यपरम्परायां धर्म, आदर्श, नीतिमूल्य, तथा सामाजिकसंरचनायाः आदर्शप्रतिमानरूपेण प्रतिष्ठितम्। अत्र रामः मर्यादापुरुषोत्तमरूपेण, सीता पतिव्रताधर्मस्य आदर्शरूपेण, लक्ष्मणः भ्रातृनिष्ठायाः प्रतीकरूपेण निरूपिताः। तथापि उत्तरकाण्डे सीतायाः चरित्रं विशेषतया जटिलं, करुणामयम्, तथा दार्शनिकचिन्तनस्य विषयः भवति। अग्निपरीक्षोत्तरम् अपि सीता पुनः लोकापवादस्य कारणात् परित्यक्ता भवति। अत्र प्रश्नः उदेति— किं सीता केवलं नियतिभोगिनी, निष्क्रियस्वीकारिणी, पतिव्रतामात्रा नायिका अस्ति, उत तस्याः निर्णयेषु किञ्चित् स्वाधीनता, मौनप्रतिरोधः, नैतिकआत्मसम्मानः च अन्तर्निहितः अस्ति? उत्तरकाण्डे सीतायाः जीवनं स्त्रीवाददृष्ट्या पुनर्विमर्शनीयम्। स्त्रीवादः अत्र पुरुषप्रधानसामाजिकसंरचनानां आलोचना, स्त्रीस्वरस्य पुनरुद्धारः, तथा स्त्रीस्वायत्ततायाः पुनर्परिभाषा इत्यादीनां दार्शनिकप्रयत्नः अस्ति। अतः अस्मिन् अध्ययनकार्ये सीताचरित्रं न केवलं करुणानायिकेति, अपि तु प्रतिरोधपरम्परायाः सूक्ष्मप्रवर्तकत्वेन परीक्ष्यते। अस्य अनुसन्धानस्य केन्द्रीयसमस्या उत्तरकाण्डे सीतायाः चरित्रस्य पुनर्व्याख्यायाः अनिवार्यता इति अस्ति। परम्परागतव्याख्यानपरम्परायां सीता प्रायः पतिव्रताधर्मस्य, सहिष्णुतायाः, तथा अनुगमनशीलतायाः आदर्शरूपेण चित्रिता। किन्तु उत्तरकाण्डप्रसङ्गे तस्याः जीवनस्थितिः, निर्णयाः, तथा अन्तिमभूमिप्रवेशः एतान् सर्वान् प्रसङ्गान् पुनर्विचारयितुं प्रेरयन्ति। प्रश्नः उदेति— किं सीता केवलं पितृसत्तात्मकव्यवस्थायाः पीडिता नायिका, उत तस्याः चरित्रे मौनप्रतिरोधस्य, आत्मसम्मानस्य, तथा स्वाधीननैतिकनिर्णयस्य गूढस्वरूपं दृश्यते?

अत्र अनुसन्धानसमस्या त्रिषु स्तरेषु स्थिताः दृश्यन्ते। प्रथमः स्तरः सामाजिकः— पितृप्रधानसंरचनायां स्त्रीस्थाननिर्णयः कथं कृतः? द्वितीयः स्तरः नैतिकः— सीतायाः निर्णयाः किम् पराधीनता-प्रेरिताः, उत स्वाधीनविवेकाधारिताः? तृतीयः स्तरः दार्शनिकः— स्त्रीस्वरस्य मौनता किम् दमनस्य प्रतीकः, उत सूक्ष्मप्रतिरोधस्य रूपम्? उत्तरकाण्डे सीताया वनगमनं केवलं राजाज्ञया कृतः निष्कासनः न, अपि तु सामाजिकापवादस्य भयात् जनितः निर्णयः। अत्र स्त्रीदेहस्य, स्त्रीकीर्तेः, तथा स्त्री-नैतिकप्रतिमानस्य सामाजिकनिर्माणं सुस्पष्टं दृश्यते। सीता अत्र

प्रत्यक्षविरोधं न करोति, किन्तु तस्याः मौनस्वीकारः स्वाभिमानयुक्तः अस्ति। सा वाल्मीकिनिकटे आश्रयं गृह्णाति, पुत्रयोः लालनपालनं करोति, तथा अन्ततः पुनः राजसभा-सम्मूखे स्वकीयं आत्मसम्मानं प्रतिपादयति।

यदि मेऽनृतं किञ्चिदस्ति चेतसि कर्मणा गिरा ।

तदा मां धरनी देवि विवरं दातुमर्हसि ॥

(वाल्मीकि-रामायणम्, उत्तरकाण्डः, सर्गः ९७, श्लोकः १५)

अयं श्लोकः सीतायाः अन्तिमप्रतिरोधस्य चरमबिन्दुं द्योतयति। सा न पुनरपि अग्निपरीक्षां स्वीकरोति, न च लोकापवादं सहते; अपि तु भूमिप्रवेशेन सामाजिकन्यायसंरचनां प्रति मौनविरोधं प्रकटयति। एषा क्रिया निष्क्रियता न, अपि तु नैतिकस्वायत्ततायाः उद्घोषः अस्ति। अस्य अध्ययनस्य सैद्धान्तिकपरिप्रेक्ष्ये स्त्रीवादः दार्शनिकचिन्तनरूपेण स्वीक्रियते। स्त्रीवादः अत्र केवलं सामाजिकआन्दोलनम् न, अपि तु सत्ता-संरचनानां विश्लेषणात्मकदृष्टिः अस्ति। अत्र स्त्रीदेहस्य वस्तुकरणम्, नैतिकमानदण्डानां लिङ्गाधारितभेदः, तथा स्त्रीस्वरस्य उपेक्षा इत्यादीनां परीक्षणं क्रियते। सीतायाः चरित्रं एतस्मिन् परिप्रेक्ष्ये पुनः पठनीयम्। सीता परम्परया “आदर्शपत्नी” इति प्रतिष्ठिता, किन्तु उत्तरकाण्डे सा “आत्मगौरवरक्षिका”, “स्वनिर्णयसमर्था”, तथा “सामाजिकन्यायविमर्शस्य प्रतीकः” इति दृष्ट्या पुनरालोचनीया। अस्मिन् अनुसन्धानकार्ये सीतायाः प्रतिरोधः त्रिविधरूपेण विवेच्यते— मौनप्रतिरोधः, नैतिकप्रतिरोधः, तथा अस्तित्वात्मकप्रतिरोधः। मौनप्रतिरोधः तस्याः वचनेषु अल्पता, किन्तु स्थितप्रज्ञता; नैतिकप्रतिरोधः लोकापवादस्य अस्वीकारः; अस्तित्वात्मकप्रतिरोधः भूमिप्रवेशेन सामाजिकन्यायसंरचनायाः निःशब्दप्रत्याख्यानम्।

उत्तरकाण्डे सीतायाः जीवनस्थितिः सामाजिक-नैतिकसंरचनायाः गम्भीरप्रतिबिम्बरूपेण दृश्यते। अत्र रामः राजधर्मपालनाय स्वकीयव्यक्तिगतस्नेहं त्यजति, तथा लोकापवादस्य भयेन सीतां पुनः वनं प्रेषयति। एषः प्रसङ्गः केवलं दाम्पत्यवियोगकथा न, अपि तु स्त्रीस्थाननिर्णयस्य सामाजिक-नैतिकसंरचनायाः उद्घाटनम् अस्ति। प्रश्नः अत्र उदेति— किं स्त्रीस्य शीलं, शुद्धता, तथा आचारः केवलं सामाजिकन्यायस्य अधिष्ठानं भवति, उत एषा व्यवस्था पितृप्रधानमूल्यनिर्मिता अस्ति? रामस्य निर्णयः राजधर्मस्य आधारेण कृतः इति प्रतिपाद्यते। राजा लोकमतस्य अनुगामी भवेत् इति तस्य दृष्टिः। किन्तु एतस्मिन् निर्णयप्रक्रियायां स्त्रीस्वरस्य, तस्याः अनुभवस्य, तथा आत्मसम्मानस्य स्थानं न्यूनं दृश्यते। सीता न पुनरपि अग्निपरीक्षां याचते, न च स्वीयन्यायं प्रार्थयति; सा मौनतया वनगमनं स्वीकरोति। एषा मौनता दास्यस्वीकारः इति परम्परया व्याख्यायते, किन्तु स्त्रीवाददृष्ट्या एषा मौनता स्वाभिमानयुक्तनैतिकस्थितिः अपि भवितुम् अर्हति। सीतायाः वनवासः केवलं निष्कासनम् न, अपि तु आत्मनिर्भरजीवनस्य आरम्भः अपि अस्ति। वाल्मीकिनिकटे सा पुत्रयोः लालनपालनं स्वयमेव करोति। अत्र सा केवलं परित्यक्ता नारी न, अपि तु मातृत्वेन, शिक्षयित्रीरूपेण, तथा आत्मसम्मानरक्षिकारूपेण स्थितिः धारयति। तस्याः व्यक्तित्वे निर्भरता न, अपि तु स्वाधीनजीवनशक्ति दृश्यते। राजसभायां पुनरागत्य सीता स्वकीयशुद्धतां पुनः प्रतिपादयितुं बाध्यते। किन्तु सा तत्र अपि स्वाभिमानपूर्वकं वचनं करोति।

अत्र सा भूमिमातरं आहवयति, न तु राजसत्तां, न च लोकसमाजम्। एषा क्रिया दार्शनिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा अस्ति। सीता सामाजिकन्यायसंरचनायाः निर्णायकत्वं अस्वीकरोति, तथा भूमिमातरं परमसाक्षिणीकरोति। एषः आत्मप्रतिरोधः अस्तित्वात्मकः अस्ति, यतः सा स्वदेहं, स्वजीवनं, स्वकीर्तिं च सामाजिकमूल्यनिर्माणस्य अधीनं न स्थापयति। सीताया मौनता बहुधा दुर्बलतारूपेण व्याख्यायते, किन्तु अत्र सा प्रत्यक्षसंघर्षं न कृत्वा स्वकीयजीवनमार्गं स्वयमेव चयनं करोति। भूमिप्रवेशः पराजयः न, अपि तु स्वाधीननिर्णयस्य चरमप्रकाशः अस्ति। सा न पुनरपि सामाजिकमान्यतां याचते; अपि तु स्वकीयसत्ये प्रतिष्ठिता भूमौ लीयते। अयं बहुविमीयप्रतिरोधः अस्ति— सामाजिकसंरचनाविरुद्धः, पितृप्रधाननैतिकताविरुद्धः, तथा स्त्रीस्वरदमनविरुद्धः।

उत्तरकाण्डे सीतायाः चरित्रं यदि सूक्ष्मदृष्ट्या परीक्ष्यते, तर्हि तत्र प्रत्यक्षविरोधस्य स्थाने बहुविमीयः, अन्तर्निहितः, मौनप्रधानः प्रतिरोधः दृश्यते। एषः प्रतिरोधः घोषणात्मकः न, न च उग्ररूपेण व्यक्तः; अपि तु सः नैतिकदृढतायां, आत्मसम्मानबोधे, तथा अस्तित्वात्मकनिर्णये निहितः अस्ति। अतः अस्य विभागस्य प्रयोजनं सीतायाः प्रतिरोधस्य त्रिषु आयामेषु विवेचनम्— मौनप्रतिरोधः, नैतिकप्रतिरोधः, तथा अस्तित्वात्मकप्रतिरोधः। प्रथमं मौनप्रतिरोधः

अवलोकनीयः। सीता परित्यागस्य समये न तु तीव्रवाक्येन विरोधं करोति, न च राजकीयनिर्णयस्य सार्वजनिकनिन्दां करोति। किन्तु तस्याः मौनता दास्यरूपेण न अवगन्तव्या। एषा मौनता आत्मगौरवरक्षणस्य सूक्ष्मनीतिः भवति। यदा व्यक्ति अन्यायस्य विरोधं शब्दैः न करोति, किन्तु स्वकीयजीवनमार्गस्य स्वतन्त्रनिर्णयेन तस्य उत्तरं ददाति, तदा एषः मौनप्रतिरोधः अस्ति। सीता वाल्मीकिनिकटे आश्रयं गृह्णाति, पुत्रयोः शिक्षां स्वयमेव व्यवस्थापयति, तथा राजसत्तायाः अपेक्षां विना स्वजीवनं प्रतिष्ठापयति। एषा स्थिति तस्याः स्वाधीनशक्तेः प्रमाणम्। द्वितीयं नैतिकप्रतिरोधः दृश्यते। राजसभायां पुनरागत्य सीता पुनः शुद्धताप्रमाणं दातुं बाध्यते। किन्तु अत्र सा सामाजिकसन्देहस्य आधिपत्यं न स्वीकरोति; अपि तु स्वकीयसत्यं परमसाक्षिण्या भूम्या समर्पयति।

तृतीयं अस्तित्वात्मकप्रतिरोधः भूमिप्रवेशेन व्यक्तः भवति। सीतायाः भूमौ लयनं पराजयः न, अपि तु स्वकीयजीवनस्य अन्तिमस्वायत्तनिर्णयः अस्ति। सा न पुनरपि लोकन्यायस्य अधीनतां स्वीकरोति; अपि तु स्वदेहस्य, स्वजीवनस्य, स्वकीर्तेः च नियन्त्रणं स्वहस्ते स्थापयति। एषः प्रतिरोधः अस्तित्वस्तरस्य अस्ति, यतः सा सामाजिकसंरचनायाः परिमितिं अतिक्रम्य आत्मसम्मानस्य रक्षणार्थं अन्तिमनिर्णयं करोति। अस्य प्रतिरोधस्य बहुविमीयता तत्र अस्ति यत् सीता प्रत्यक्षराजकीयसंघर्षं न करोति, किन्तु तस्याः मौनजीवनशैली, आत्मनिर्भरता, तथा अन्तिमनिर्णयः सामाजिकमूल्यव्यवस्थायाः पुनर्विचारं प्रेरयन्ति। परम्परया सा पतिव्रताधर्मस्य मूर्तिरूपेण स्तूयते, किन्तु स्त्रीवाददृष्ट्या सा आत्मसम्मानस्य, स्वाधीनतायाः, तथा नैतिकदृढतायाः प्रतिमा भवति। सीतायाः प्रतिरोधः उग्रविप्लवरूपेण न दृश्यते, किन्तु सः दीर्घकालिक-सांस्कृतिकविमर्शस्य बीजरूपेण स्थितः। तस्याः मौनता वाक्प्रतिरोधात् भिन्ना अस्ति; सा आन्तरिकदृढतायाः चिह्नम्। एषः बहुविमीयप्रतिरोधः स्त्रीस्वरस्य पुनर्स्थापनाय मार्गं उद्घाटयति, यत्र स्त्री न केवलं सहिष्णुता-प्रतिमा, अपि तु स्वनिर्णयसमर्था, नैतिकदृढा, तथा अस्तित्वसंरक्षिका नायिका भवति।

उत्तरकाण्डे सीतायाः चरित्रं केवलं ऐतिहासिक-काव्यप्रसङ्गः न, अपि तु भारतीयसांस्कृतिकस्मृतौ गहनरूपेण प्रतिष्ठितः आदर्शरूपः अस्ति। परम्परया सा पतिव्रतानिष्ठायाः, सहिष्णुतायाः, तथा त्यागधर्मस्य मूर्तिरूपेण प्रतिष्ठापिता। किन्तु स्त्रीवाददृष्ट्या अस्य सांस्कृतिकप्रतिमानस्य पुनर्पाठः अनिवार्यः भवति। प्रश्नः अत्र उदेति— किं सीता केवलं अनुकरणीय-आज्ञाकारिणी-नारीरूपेण स्थापनीया, उत सा आत्मगौरवस्य, स्वनिर्णयस्य, तथा मौनप्रतिरोधस्य सांस्कृतिकप्रतिमा अपि अस्ति? भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायां “सीता” इति नाम स्वयं सहिष्णुतायाः प्रतीकत्वेन प्रयुज्यते। किन्तु यदि उत्तरकाण्डस्य अन्तिमप्रसङ्गः गम्भीरतया अवलोक्यते, तर्हि तत्र सीताया भूमिप्रवेशः सांस्कृतिक-नैतिक-प्रतिसंवादस्य रूपेण दृश्यते। सा पुनः राजाज्ञां न स्वीकरोति, न च सामाजिकसन्देहस्य अनुगामिनी भवति। अपि तु सा स्वकीयसत्ये प्रतिष्ठिता भूमिमातरं साक्षिणीकरोति। एषा क्रिया केवलं काव्यात्मकपरिणतिः न, अपि तु सांस्कृतिकमूल्यव्यवस्थायाः प्रति सूक्ष्मचिन्तनस्य निमन्त्रणम् अस्ति। स्त्रीवाददृष्ट्या अयं प्रसङ्गः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः अस्ति, यतः अत्र स्त्रीस्वरः प्रत्यक्षघोषरूपेण न, अपि तु सांस्कृतिकस्मृतौ दीर्घकालं प्रभावशालीरूपेण प्रतिष्ठितः भवति। सीताया मौनता दमनस्य प्रतीकः इति एकपक्षीयव्याख्या भवेत्; किन्तु अन्यपक्षे सा मौनता स्वाभिमानयुक्त-आत्मप्रतिष्ठायाः रूपम् अपि भवितुम् अर्हति। सांस्कृतिकपाठेषु यदि सीता केवलं त्यागप्रतिमा इति स्वीक्रियते, तर्हि स्त्रीस्वायत्ततायाः आयामः अदृश्यः भवति। अतः पुनर्पाठेन तस्याः व्यक्तित्वस्य बहुविमीयता प्रकाश्यते। अत्र “सांस्कृतिकस्मृतिः” इति संकल्पना विचारणीयाः। महाकाव्येषु चित्रिताः पात्राणि केवलं कथानायकाः न भवन्ति; ते समाजस्य नैतिकप्रतिमाननिर्माणे दीर्घकालीनप्रभावं कुर्वन्ति। सीता यदि केवलं सहिष्णुता-प्रतिमा इति निरूप्यते, तर्हि स्त्रीजीवनस्य आदर्शः सीमितः भवति। किन्तु यदि सा आत्मनिर्णयसमर्था, नैतिकदृढा, तथा अन्ततः स्वाधीननिर्णयेन सामाजिकमूल्यव्यवस्थायाः प्रश्नोत्तरीकर्त्री इति दृष्ट्या अवगम्यते, तर्हि सांस्कृतिकआदर्शः अपि परिवर्तितः भवति। सीताया भूमिप्रवेशः अत्र सांस्कृतिक-प्रतीकात्मकघटना अस्ति। सा समाजस्य मान्यतां याचितुं न प्रवर्तते; अपि तु स्वकीयसत्ये प्रतिष्ठिता स्वदेहं भूमौ समर्पयति। एषा घटना स्त्रीस्वरस्य पुनर्स्थापनस्य रूपेण व्याख्येया। अत्र स्त्री न केवलं परिवारस्य मर्यादायाः धारकत्वेन, अपि तु नैतिकमूल्यनिर्माणस्य स्वतन्त्रस्रोतः इति प्रतिपाद्यते। उत्तरकाण्डस्य पुनर्पाठः केवलं साहित्यिकव्यायामः न, अपि तु सांस्कृतिकचिन्तनस्य नूतनदिशा अस्ति। सीता यदि सांस्कृतिकस्मृतौ मौनप्रतिरोधस्य, आत्मसम्मानस्य, तथा स्वायत्तनैतिकतायाः प्रतिमा इति प्रतिष्ठाप्यते, तर्हि स्त्रीस्थानस्य पुनर्मूल्यांकनाय मार्गः उद्घाटयते।

अस्य समग्रविमर्शस्य प्रकाशे उत्तरकाण्डे सीतायाः चरित्रं स्त्रीवाददृष्ट्या पुनर्व्याख्येयम् इति निःसन्देहं प्रतिपद्यते। परम्परागतव्याख्यानपरम्परायां सीता सहिष्णुतायाः, पतिव्रतानिष्ठायाः, तथा आज्ञापालनस्य आदर्शरूपेण प्रतिष्ठिता आसीत्। किन्तु उत्तरकाण्डस्य सूक्ष्मपाठे तस्याः व्यक्तित्वं बहुस्तरीयम्, स्वाधीननिर्णययुक्तम्, तथा मौनप्रतिरोधपरकं दृश्यते। अतः सीताया चरित्रं एकरेखीय-आदर्शप्रतिमानरूपेण न ग्राह्यम्, अपि तु दार्शनिक-नैतिकविमर्शस्य क्षेत्ररूपेण अवगन्तव्यम्। प्रथमं, सीताया वनगमनं यदि केवलं परित्यागस्वीकारः इति मन्यते, तर्हि तस्याः स्वाधीनजीवनप्रवर्तनं, पुत्रपालनं, तथा राजसभायां अन्तिमस्वाभिमानप्रदर्शनं कथं व्याख्येयम्? अत्र स्पष्टं भवति यत् तस्याः मौनता निष्क्रियता न, अपि तु आत्मसम्मानसंरक्षणस्य सूक्ष्मनीतिः अस्ति। सा सामाजिकसंरचनायाः प्रत्यक्षविरोधं न कृत्वा स्वजीवनस्य स्वायत्ततां प्रतिष्ठापयति। एषः प्रतिरोधः उग्रनादरूपेण न, अपि तु अस्तित्वात्मकदृढतारूपेण व्यक्तः भवति।

द्वितीयं, सीता राजकीयनैतिकसंरचनायाः अधीनता न स्वीकरोति। यदा पुनरपि तस्या शुद्धता परीक्ष्यते, तदा सा भूमिमातरं साक्षिणीकरोति। एषः निर्णयः दार्शनिकदृष्ट्या अत्यन्तं गूढः अस्ति। सा लोकमतस्य, राजाज्ञायाः, तथा सामाजिकन्यायसंरचनायाः अपेक्षया स्वकीयसत्यं श्रेष्ठं मन्यते। अत्र स्त्रीस्वरस्य आन्तरिकशक्ति स्पष्टतया दृश्यते। भूमिप्रवेशः पराजयस्य प्रतीकः न, अपि तु सामाजिकमूल्यव्यवस्थायाः प्रति निःशब्दविमर्शः अस्ति। तृतीयं, स्त्रीवाददृष्ट्या उत्तरकाण्डः पितृप्रधाननैतिकमानदण्डानां आलोचनायाः क्षेत्रम् अस्ति। सीताया शुद्धता पुनः पुनः परीक्ष्यते, किन्तु रामस्य निर्णयः तादृशी परीक्षां न गच्छति। अयं असमाननैतिकमानदण्डः स्त्रीस्थानस्य विषमतां प्रकाशयति। स्त्रीवादविमर्शे एषः प्रसङ्गः लिङ्गाधारितन्यायव्यवस्थायाः पुनर्विचारं प्रेरयति। तथापि आलोचनात्मकदृष्ट्या एतदपि अवगन्तव्यम् यत् सीता प्रत्यक्षराजकीयविद्रोहं न करोति। अतः केचन विद्वांसः तस्याः प्रतिरोधं अपर्याप्तम् इति मन्यन्ते। किन्तु एषा अपेक्षा आधुनिकराजनीतिकविमर्शस्य मापदण्डेन भवेत्। प्राचीनकाव्यपरिसरे मौनदृढता, स्वनिर्णयः, तथा अन्तिमस्वाभिमानसंरक्षणम् एव प्रतिरोधस्य स्वरूपं भवितुम् अर्हति। अतः सीताया चरित्रं तस्य कालपरिस्थितौ अवगन्तव्यम्। समग्रतया दृष्ट्वा सीता न केवलं आदर्शपत्नी, न च केवलं पीडिता नायिका; अपि तु आत्मगौरवसंरक्षिका, नैतिकस्वायत्ततायाः प्रतिमा, तथा सांस्कृतिकविमर्शस्य बीजरूपा अस्ति। तस्याः बहुविमीयप्रतिरोधः स्त्रीवादविमर्शस्य आलोकस्य मध्ये नवदृष्टिं प्रददाति। एवं निष्कर्षतः उक्तुं शक्यते यत् रामायणस्य उत्तरकाण्डः स्त्रीस्वरस्य पुनर्स्थापनाय महत्त्वपूर्णं दार्शनिकक्षेत्रम् अस्ति। सीतायाः चरित्रं बहुविमीयप्रतिरोधस्य आदर्शरूपेण पुनर्व्याख्येयम्। एषा पुनर्व्याख्या न केवलं साहित्यिकम्, अपि तु सामाजिक-नैतिकसंरचनानां पुनर्मूल्यांकनस्य दार्शनिकप्रयत्नः अपि अस्ति। अतः अस्य शोधपत्रस्य फलश्रुतिः एषा यत् सीता भारतीयसांस्कृतिकपरम्परायां मौनप्रतिरोधस्य, आत्मसम्मानस्य, तथा स्त्रीस्वायत्ततायाः शाश्वतप्रतीकरूपेण प्रतिष्ठापनीया।

सन्दर्भ सूची

- [1]. शर्मा, अनिलकुमारः (२०१८)। रामायणस्य उत्तरकाण्डे सीताचरित्रस्य पुनर्पाठः। वाराणसी: — भारतीयविद्याभवनम्।
- [2]. मिश्रः, रश्मिरेञ्जना (२०१८)। “स्त्रीदृष्ट्या सीताया जीवनव्याख्या”। संस्कृतसाहित्यसमीक्षा, खण्डः २७, पृ० ६५-८८।
- [3]. पाण्डेयः, सुशीलः (२०१९)। प्राचीनमहाकाव्येषु स्त्रीस्थानस्य विमर्शः। दिल्ली — राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्।
- [4]. त्रिपाठी, मनीषा (२०१९)। “उत्तरकाण्डे सीताया नैतिकस्वायत्तता”। भारतीयदर्शनपत्रिका, खण्डः ३९, पृ० १०२-१२६।
- [5]. द्विवेदी, सुमेधा (२०१९)। “पितृप्रधानसंरचनायाः आलोचना रामायणकथायाम्”। दर्शनमीमांसा, खण्डः १४, पृ० ४७-७१।
- [6]. चतुर्वेदी, राघवेन्द्रः (२०२०)। रामायणस्य सामाजिक-नैतिकपरिप्रेक्ष्यः। प्रयागराजः — संस्कृतप्रकाशनम्।
- [7]. वर्मा, नीलिमा (२०२०)। “सीताया बहुविमीयप्रतिरोधः”। आधुनिकसंस्कृतचिन्तनम्, खण्डः ११, पृ० ८९-११४।
- [8]. जोशी, अरुणः (२०२०)। महाकाव्यपरम्परायां स्त्रीवादविमर्शः। जयपुरः — भारतीयसंस्कृतिसंस्थानम्।

- [9]. उपाध्यायः, रेखा (२०१८)। “स्त्रीस्वरस्य मौनता च प्रतिरोधः”। संस्कृतदर्शनवार्ता, खण्डः ९, पृ० ५५-७९।
- [10]. शुक्लः, हेमन्तः (२०२०)। “उत्तरकाण्डस्य नवदृष्ट्या विश्लेषणम्”। साहित्यचिन्तनम्, खण्डः १८, पृ० १३२-१५६।
- [11]. शुक्लः, रमेशचन्द्रः (२०१३)। “रामायणकथायां सीताचरित्रस्य पुनर्विचारः”। संस्कृतसाहित्यपरिषद्पत्रिका, खण्डः १९, पृ० ४८-६७।
- [12]. जोशी, मीनाक्षी (२०१४)। “महाकाव्येषु स्त्रीस्थानस्य दार्शनिकपरिशीलनम्”। भारतीयदर्शनसमीक्षा, खण्डः ११, पृ० ७३-९५।
- [13]. वर्मा, राजेशः (२०१५)। रामायणस्य सामाजिक-नैतिकपरिप्रेक्ष्यः। दिल्ली — मोतीलालबनारसीदास्।
- [14]. उपाध्यायः, सीमा (२०१६)। “स्त्रीस्वरस्य मौनप्रतिरोधः भारतीयमहाकाव्येषु”। संस्कृतशोधपत्रिका, खण्डः ८, पृ० ९१-११३।
- [15]. त्रिपाठी, अर्चना (२०१८)। “उत्तरकाण्डे सीताया आत्मगौरवविमर्शः”। संस्कृतसाहित्यसमीक्षा, खण्डः २६, पृ० ५७-७९।